

А.С. Серикова*

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: akniet.serikova@bk.ru)*

Лингвистикалық синергетиканың мәні және ерекшеліктері

Мақалада тіл біліміндегі қарқынды дамып келе жатқан парадигмалардың бірі синергетика туралы ақпарат ұсынылған. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты — лингвистикадағы синергетикалық принциптердің жүзеге асу ерекшелігін анықтау және синергетикалық лингвистиканы қолданбалы тіл білімінің бір саласы ретінде сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін мына міндеттер орындалды: лингвистикалық синергетиканың мәні талқыланды және жаңа зерттеу парадигмасы ретінде синергетиканың ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар, синергетиканың ең негізгі функцияларының бірі жүйеге келтіру, жинақтау және хаостан тәртіпке орнату болғандықтан, синергетиканың басқа да ғылымдармен интеграциясы сипатталған. Тағы бір назар аударарлық мәселе, синергетика трансдисциплинарлық сала ретінде қарастырылатындықтан, синергетика зерттелетін объектілерге жаңа зерттеу қырынан қарауды ұсынады. Сондай-ақ, лингвистикалық синергетиканың өзгешелігі, тіл мен мәтіннің бірқатар қызықты ерекшеліктерін ашады. Синергетика әртүрлі онтологияның күрделі жүйелерінің эволюциялық заңдылықтарын ашу және сипаттау әлемде болып жатқан процестердің әмбебаптығын дәлелдеді. Жалпыланған теориялық үлгілерді ғылыми зерттеу әдісі ретінде кеңінен қолдану мүмкіндігі синергетиканың жаңа ғылыми парадигмаға «өсуіне» ықпал етті. Нәтижесінде, синергетика Соссюр зерттеген структурализм, Хомский ашқан когнитивті лингвистика парадигмалары зерттемеген тілдік жүйедегі ерекше құбылыстарды байқауға мүмкіндік береді. Мақаладағы негізгі түйін синергетика ғылымы өзге ғылымдардың әлі ашылмаған жаңа сипаттары мен қырларын, жүйелі емес құбылыстардың бірігуін танытуға мүмкіндік бере алады деген сұраққа ғылыми тұрғыда жауап беру.

Кілт сөздер: синергетика, лингвосинергетика, парадигма, өзін-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі реттеу, тіл білімі, экстраполяция, жүйе.

Кіріспе

Адамзат тарихының барлық кезеңдерінде ғылым әлеуметтік құбылыс ретінде, сол кездегі өзекті философиялық теорияларды, зерттеу парадигмаларын және әдістерін қолдана отырып, қоғамның әртүрлі ағымдағы экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелерін шешу үшін пайдаланылды. XX ғасырдың екінші жартысында атакты бельгияның физигі және философы И. Пригожин әлемнің табиғаты мен мәнін өзін-өзі ұйымдастыруға және өзін-өзі дамытуға қабілетті ашық сызықты емес көп өлшемді жүйе ретінде түсінудің жаңа тұжырымдамасын жасады. Термодинамикалық жүйелерді зерттегеннен кейін және олардың даму принциптерін өзін-өзі ұйымдастыру арқылы ашу И. Пригожин өзінің тұрақсыздық және өзін-өзі ұйымдастыру теориясының материалдық және материалдық емес сипаттағы кез келген жүйелік объектілерге сәйкестігі туралы гипотезаны алға тартты [1]. Күрделі ашық физика-химиялық жүйелердегі өздігінен ұйымдасу заңдылықтарын зерттейтін ғылымды тепе-теңдік күйінен алыс атағаны үшін неміс теоретик физигі Х. Хакен «синергетика» терминін енгізді [2]. Жанды және жансыз табиғаттың әртүрлі құбылыстарын зерттеуге синергетикалық идеяларды экстраполяциялау күрделі жүйелердің изоморфизмін дәлелдеуге ықпал етті және осы жаңа ғылыми теорияның транспандік және әмбебаптығын растады. Содан бері синергетика өзінің орасан зор когнитивті және эвристикалық бейімділігін көрсетті, болжауда жаңа көзқарастар ашты, осылайша ғалымдар арасында көптеген қолдаушыларға ие болды. Ол шындықтың жанды және жансыз объектілерінің маңызды бірлігіне негізделген іргелі және қолданбалы ғылымдардың алуан түрлілігін синтездеуді мақсат ететін философияның бір түріне айналды. Синергетикалық дүниетанымның принциптері барлық жүйелік объектілердің құрылымдық ұйымдасуының әмбебап сипатын және эволюция заңдарын бекітетін холизмнің философиялық идеяларымен сәйкес келеді. Г. Князева синергетиканың дамуы «парадигманың түбегейлі ауысуын, болмыстан болуға, тұрақтылықтан тұрақтылыққа, тәртіп бейнелерінен хаосқа, жаңа реттелген дамушы құрылымдарды тудыратын,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: akniet.serikova@bk.ru

эволюциядан коэволюцияға, өзара концептуалды ауысуды білдіреді» деп атап көрсетеді [3; 403]. Синергетиканың жаңа ғылыми сала ретіндегі ерекшелігі оның классикалық ғылым заңдылықтарын жоққа шығармай, зерттелетін объектілерге жаңа зерттеу қырынан қарауды ұсынып, толықтырып отыруында екенін айта кеткен жөн. Синергетика немесе жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыру теориясы детерминирленген және логикалық тұрғыдан түсіндірілмейтін болса да, біздің өміріміздің ажырамас бөлігі болып табылатын құбылыстарды ғылыми зерттеулер шеңберіне қатыстыра отырып, әлем туралы білімімізді тереңдетеді және кеңейтеді. Лингвосинергетика тілді қарым-қатынас субъектілерінің санасымен және тілдің жалпы жүйесімен өзара байланысты, өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде қарастырады. Осы екі жүйенің арасында артық ақпарат тілінің семантикалық жүйесін жоққа шығарудан және олардың ортаға шашырау, бұл өз кезегінде тілдің семантикалық жүйесіндегі олқылықтарды толтыратын ресурстар ағынын жүзеге асырады. Бұл әрекеттестіктің нәтижесі тілдік жүйенің қызмет етудің ең қолайлы түрі ретінде коммуникативті мақсатқа қарай қозғалысы болады. Лингвистикалық синергетика тұрғысынан тілдік жүйелердің дамуы айналмалы себепті байланыстар негізінде жүзеге асады. Жүйенің құрамдас бөліктері үнемі қозғалыста болады және бір-бірімен әрекеттеседі. Гуманистік әлеуетке ие синергетика іргелі идеялар мен образдар арқылы тіл жүйесінің даму процестерін сипаттайды. Тіл білімі әрқашан өз объектісін зерттеудің жаңа тәсілдерін іздестірді, тіл жүйесінің ұйымдастырылуы мен қызметін зерттеудің әдіс-тәсілдерін жетілдіруге ұмтылды. Тілді өздігінен ұйымдастырылатын аса күрделі салыстырмалы түрде тұрақты сызықты емес динамикалық жүйе ретінде зерттеудің жаңа көкжиектерін, синергетика — пәнаралық ғылыми бағыт ашады. Синергетиканың пайда болуы мен қалыптасуы әр түрлі сипаттағы ашық, тепе-теңдіксіз дамитын жүйелер туралы ғылым ретінде жаратылыстану ғылымдары, ең алдымен физика, химия саласындағы маңызды жаңалықтар мен жетістіктермен ерекшеленетін ХХ ғасырдың соңғы үштен бір бөлігіне жатқызылады. Синергетика тіл ғылымына не береді? Күрделі ұйымдасқан тұтастықтың қалыптасуы мен дамуын зерттеумен айналыса отырып, эволюцияның ішкі механизмдерін және ашық сызықты емес динамикалық жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруын, синергетика зерттеудің жалпы шеңберін, психикалық схемасын, шешуге эвристикалық көзқарасты көрсетеді және ғылымның әртүрлі салаларындағы күрделі жүйелердің әрекетін зерттеу кезінде ғалымдарға белгілі бір жағдайды қамтамасыз етеді. Лингвистикалық синергетиканы жүйелі зерттеулердің жаңа кезеңі ретінде қарастыруға болады. Тіл біліміндегі синергетикалық тәсілдің заңдылығы салыстырмалы тарихи, құрылымдық және функционалдық ғылыми парадигмалар шеңберіндегі дәстүрлер мен дамуларға байланысты және олармен тығыз байланысты. Бұл лингвосинергетиканың іргелі тіл білімінің бағыттарына қатысты сабақтастығы. Тілдегі өзгерістерді оны ұйымдастырудың әртүрлі деңгейлерінде зерттеудегі синергетикалық тәсіл бізді дәстүрлі болып кеткен кейбір іргелі ұғымдарға жаңаша қарауға мәжбүр етеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты — лингвистикадағы синергетикалық принциптердің жүзеге асу ерекшелігін анықтау және синергетикалық лингвистиканы қолданбалы тіл білімінің бір саласы ретінде сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер орындалады: жаңа зерттеу парадигмасы ретінде синергетиканың ерекшеліктерін анықтау; синергетиканың негізгі принциптерін қарастыру; синергетикалық тіл білімінің негізгі пәнін анықтау; тілдік құбылыстар мен процестерге синергетикалық зерттеу әдістерінің өзектілігін дәлелдеу.

Осы мақсатқа жету үшін келесі әдістер қолданылды: синергетиканың философиялық және әдіснамалық аспектілерін қарастыратын теориялық материалдарды жинақтау және сыни тұрғыдан зерттеу әдістері; синергетика идеялары мен принциптерінің әртүрлі тілдік құбылыстар мен процестерді зерттеуге сәйкестігін растау және синергетика мен лингвистика арасындағы ынтымақтастық мүмкіндігін белгілейтін экстраполяция әдісі.

Синергетикалық парадигманың жаңалығы және оның лингвистикалық перспективалары осы саладағы әрі қарайғы зерттеулердің өзектілігін анықтайды [4]. Синергетика өзін-өзі ұйымдастыру және эволюция заңдарының әмбебап сипатына, оның шеңберінде әзірленген оның үлгілері мен әдістеріне байланысты өзінің «шекарасын» үнемі және үздіксіз кеңейтіп отырады [5]. Зерттеушілер синергетикалық модельдер мен әдістерді қолдану салаларының өсуін кейбір мемлекеттердің экспансиялық саясатымен салыстырады [6; 99]. Қазіргі тіл білімінің әртүрлі салаларында: тіл тарихы, коммуникация теориясы, когнитивтік лингвистика, лексикология, синтаксис, дискурсты талдау, психолінгвистикада синергетикалық тәсілдің кең қолданысы бар. Алайда синергетика идеялары мен

принциптерін экстраполяциялау арқылы қол жеткізген тіл құбылыстарын зерттеудегі ғалымдардың бүгінгі жетістіктерін тіл білімінің жаңа ғылыми парадигмасы — синергетикалық лингвистиканы қалыптастырудағы алғашқы қадамдар ғана деп санауға болады. Бір жағынан, бұл бағыттағы зерттеу жұмыстарын жалғастыру біздің эвристикалық мүмкіндіктерімізді кеңейтіп, жаңа ғылыми парадигманың артықшылықтарын түсінуді кеңейтсе, екінші жағынан — тіл білімінің ғылым ретінде одан әрі дамуына ықпал ету керек. Ғалымдар тіл білімінің осы жаңа саласының әртүрлі мәселелерін, атап айтқанда, тіл құбылыстарын зерттеудегі синергетикалық әдіснаманың ғылыми негіздеу мәселесін, тілдегі «жүйелі емес», «тұрақты емес», өтпелі құбылыстардың рөлін анықтау және олардың тіл дамуы үшін қажеттілігін түсіндіру мәселесін әлі де шешуге тура келеді.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Ғалымдар мәлімдегендей, синергетика «парадигматикалық классикалық емес білімнің дәйекті кезеңдерінің бірі» болып табылады [7; 28]. Егер ғылыми парадигманы «әртүрлі ғылымдардағы белгілі бір объектінің жалпы зерттеу принциптерін анықтайтын дүниені тану тәсілі» деп түсінетін болсақ, синергетиканы жаңа ғылыми парадигма деп болжауға болады. Ол бұрын классикалық ғылым зерттемеген фактілердің яғни, «зерттеу объектілері» жиынтығына бағытталғандықтан жаңа парадигманың сипаттамаларына ие. Оның жаңалығы — күтпеген жағдайдың, қайтымсыздықтың, тұрақсыздықтың, сызықты еместіктің бар эвристикалық доминанттарының заңдылығын тану, сонымен қатар өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі реттеумен байланысты эволюциядағы олардың рөлін анықтау.

Синергетика әдетте оның қоғаммен өзара әрекеттесуінің үш аспектісінде қарастырылады: 1) синергетика дүниенің суреті ретінде; 2) синергетика әдістеме ретінде; 3) синергетика ғылым ретінде. Бұл «адамның табиғатпен жаңа диалогын» жариялайтын жаңа философия. Сондай-ақ, синергетика жалпыланған теориялық модельдерді әзірлеуге бағытталған және оларды күрделі (иерархиялық ұйымдастырылған), ашық (қоршаған ортамен зат, энергия және ақпарат алмасуға қабілетті), диссипативті (болмайтын) зерттеу әдісі ретінде пайдаланатын ғылымның трансдисциплинарлық саласы болып табылады. Осыған байланысты синергетиканың шектері мен оның құзыретінің салаларын талап ету әбден қисынды. Осыған орай, синергетиканың қарқынды дамып келе жатқан жас салааралық ғылым саласы екенін, сондықтан оның қызмет аясын шектеп, не істеу керек, не істемеу керектігін нақты анықтау мүмкін еместігін атап өткен жөн. Өзінің әмбебап және трансдисциплинарлық сипатына байланысты синергетика «жұмсақ» шекаралық сызықтарға ие және үнемі кеңейіп отырады. Жанды және жансыз табиғаттың жүйелі құбылыстарын зерттеуде синергетикалық модельдер мен әдістерді қолдану жаңа ғылыми парадигманың ауқымын кеңейту және оның теориясының негіздерін тереңдету кепілі бола алады. Аутентикалық синергетиканың құрамдас бөліктерінің арасында ғалымдар инновациялық, әмбебап синергетикалық әдістеме, бұл белгілі фактілерге жаңа көзқарас пен классикалық ғылыми парадигма аясында шешілмеген мәселелерге жаңа шешім қабылдауды ұсынады.

Шынайы синергетиканың құрамдас бөліктерінің ішінде ғалымдар белгілі фактілерге жаңа көзқарас пен классикалық ғылыми парадигма аясында шешілмеген мәселелерге жаңа шешім қабылдауды ұсынатын инновациялық, әмбебап синергетикалық әдіснаманы атап өтеді. Әмбебап синергетикалық модельдерді түсіндіру және нақты ғылыми мазмұнмен толтыру, оларды белгілі бір пәндік контексте қарастыру арқылы ғалымдар белгілі бір білім саласының басымдықтарын шешеді және белгілі құбылыстар мен процестердің мәнін қайта қарастырады, сол арқылы синергетиканың позициясын күшейтеді. Синергетиканың тек ғылыми зерттеу әдістемесі ретіндегі гуманитарлық зерттеулердегі өзектілігі оның басқа компоненттерінің абсолютті сәйкессіздігін білдірмейді. Жоғарыда айтылғандай, синергетика қазір қарқынды дамып, кеңейтетін сала болып табылады; сондықтан оны басқа да көптеген салаларда жүзеге асыруға болады. Соңғы кездері тек синергетика ғана емес, сонымен қатар лингвистика да өзінің «экспансиялық» мүмкіндігін танытқанын ескеру керек. А.Д. Белова атап өткендей, «тілдік ортаның шеңберінен шықпаған «таза лингвистиканың» кезеңі аяқталып, «тілдік экспансияға» орын беруде: тілден тыс факторлардың әсерінен табиғи тілдердің қызмет етуінің күрделі механизмдерін талдау, тіл білімі басқа ғылымдардың «өмір кеңістігіне» араласуға мәжбүр болады» [8]. Сонымен, синергетика да жаңа ғылыми сала ретінде де, лингвистика да, соңғы уақытта басқа ғылымдармен ынтымақтасуға бейімділігін көрсеткен, олардың симбиоз жасауға дайындығын көрсетеді. Мұндай «одақ», біздің ойымызша, «бір жаққа да тиімді», өйткені осылайша синергетика өзінің идеялары мен ұстанымдарының өзектілік аясын кеңейтеді, ал

лингвистика оның табиғаты мен мәнін тереңірек талдауға мүмкіндік беретін жаңа әдістемеге ие болады. Осы екі ғылыми парадигманың «қиылысу аймағы» синергетикалық лингвистика болып табылады. Ғылыми парадигма қоғамдық өмірді зерттеуге синергетикалық идеяларды «дұрыс емес экстраполяцияда» айыптаудан қорықпай, оның бұрын ұтымды түсіндірмесін таппаған, кездейсоқ және аномальды деп саналған құбылыстарды зерттеуде үлкен мүмкіндіктері бар екенін дәлелдеді. Жаңа ғылыми парадигманы қоғамдық өмірді зерттеуде синергетикалық идеяларды «дұрыс емес экстраполяцияда» айыптаудан қорықпай пайдаланған ғалымдар оның бұрын ұтымды түсіндірме таппаған құбылыстарды зерттеуде үлкен мүмкіндіктері бар екенін дәлелдеді. Синергетикалық принциптер жүйесі әртүрлі сипаттағы жүйелерді, соның ішінде тілді де зерттеу әдістемесінің өзегі болып саналады. Біздің ойымызша, тіл мен тілдік процестерді зерттеуде синергетика идеялары мен принциптерін пайдалану басым классикалық ғылыми парадигма аясында логикалық түсіндірмесін таппаған бірқатар мәселелерді шешуге көмектеседі. Ғалымдар ұзақ уақыт бойы бізді қоршаған дүние тым күрделі және адам санасы оны тануға қабілетсіз екені анық түсіне отырып, логикалық түсіндірмесі жоқ құбылыстар мен процестерді елемей, қарапайым логикалық, рационалды заңдылықтарды орнатуға ұмтылды. Көптеген ғасырлар бойы мұндай логикалық түсініксіз тілдік құбылыс герман тілдеріндегі үлкен дауысты дыбыстардың ауысуы болды. Дыбыстарды бұлай өзгертудің логикалық себептері болған жоқ. Дауысты дыбыстардың түрленуі герман тілдерінің фонетикалық жүйелерінің, содан кейін тізбекті реакцияның әсерінен осы тілдердің басқа макрожүйелерінің, бірінші кезекте морфологиялық және лексикалық жүйелердің қайта құрылымдауына әкеліп соқтырғаны қисынсыз болып көрінді. Тіл білімі ғылым ретінде герман тілдерінің әрқайсысының фонетикалық жүйесіндегі дауысты дыбыстардың сәйкестіктерін өмір сүрудің алдыңғы кезеңінде және трансформациядан кейін табумен шектелді. Бұл құбылысты зерттеуде синергетикалық модельдерді қолдану ғалымдарға түрлендірулердің табиғатын зерттеуге, тілдік динамикалық жүйелердегі мұндай түрлендірулердің заңдылығын көруге мүмкіндік береді. Осылайша, өз тарихының белгілі бір кезеңінде фонетикалық жүйенің кейбір бөліктерінде белгілі позицияларда дауысты дыбыстардың қалыптасқан дәстүрлі айтылуынан ауытқулар байқала бастады. Осындай ауытқулардың көбеюіне байланысты фонетикалық жүйе флукуация күйіне түсті.

Синергетикада флукуация деп, шамалардың лездік мәндерінің олардың орташа мәндерінен, яғни тепе-теңдік күйінен кездейсоқ ауытқуы түсініледі. «Тербелістер», — деп атап көрсетеді ғалымдар, — жүйені бағытталған өзгерістерге, бұрынғы тепе-теңдік күйіне ғана емес, әртүрлі жаңа, салыстырмалы түрде тұрақты құрылымдардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Егер флукуация жеткілікті қарқынды болмаса, жүйе бұрынғы тепе-теңдік құрылымына оралады, алдыңғы аттракторға «төмен қарайды».

XIV–XVI ғасырлар аралығында герман тілдерінің фонетикалық макрожүйелері хаос жағдайында болды деп болжауға болады: дәстүрліден басқа фонетикалық сөзде дауысты дыбыстың басқа, жаңашыл айтылуы және әртүрлі әлеуметтік құбылыстар пайда болды, аймақтық және ана тілінде сөйлейтіндердің басқа топтары дәстүрлі, жаңа немесе тіпті екі айтылымды бір уақытта қолдана алады. Нәтижесінде инновациялық нұсқалар тұрақты болды және бірте-бірте стандартқа айналды. Бұл жағдайдағы хаос конструктивті сипатқа ие болды және ақырында жүйені жаңа тартушыға әкелді. Флукуациялар күшті болғандықтан, жүйе бұрынғы күйіне орала алмады және бірте-бірте өмір сүрудің сапалы жаңа кезеңіне көшіп, өзін-өзі ұйымдастыруға кірісті. Тербелістер күшті болғандықтан, жүйе бұрынғы күйіне орала алмай, бірте-бірте өзін-өзі ұйымдастыра бастады, өмір сүрудің сапалы жаңа кезеңіне көшті. Мұндай процестер тілдің әртүрлі деңгейлерінде өзін-өзі реттеу және өзін-өзі ұйымдастыру процестері жүйеде үнемі орын алады, бірақ бұл процестердің әртүрлі аймақтардағы қарқындылығы бірдей емес. Біздің ойымызша, қазіргі таңда дауысты дыбыстардың ауысуына ұқсас «фонетикалық төңкерістердің» болуы екіталай, өйткені әдеби тілдің фонологиясы қатаң реттеледі және құрметтеледі, өйткені аудио және аудио-визуалды ақпарат құралдары күнделікті стандартталған әдеби сөйлеудің ең жақсы үлгілерін көрсетеді [9]. Мұндай технологиялар болмаған ежелгі дәуірден айырмашылығы, әртүрлі аймақтарда тұратын және әртүрлі әлеуметтік топтарға жататын өкілдердің сөйлеу фонологиясын кодификациялау мүмкін болмады. Қазіргі уақытта әртүрлі тілде сөйлейтіндер өз сөздерін радио мен теледидар, деректі және көркем фильмдер көрсететін ең жақсы үлгілермен салыстыруға мүмкіндік алды. Осыған байланысты қазіргі герман тілдерінің фонетикалық макрожүйелерінің дамуы тежелген эволюциялық сипатқа ие. Қай заманда болмасын, кез келген тілдің ең қарқынды өзгертін эндожүйесі тарихи оқиғаларды, ғылыми-техникалық жетістіктерді, қоғамның саяси, экономикалық, мәдени өміріндегі жаңалықтарды көрсететін жаңа атау

бірліктерімен үнемі байып отыратын лексикалық макрожүйе болды. Бір қызығы, қазіргі уақытта қарқынды және қарқынды дамып келе жатқан қазіргі ағылшын тілінің супержүйесінің ең белсенді бөліктері лексикалық және сөзжасамдық макрожүйелер болып табылады. Бұл құбылысты олардың белгілі бір тілді қоршаған ортамен зат, энергия және ақпарат алмасуға «ең ашық» болып қалуымен түсіндіруге болады. Тілдің сөздік құрамын байыту әлеуметтік ортаның ықпалымен немесе басқа тіл супержүйелерінің лексикалық макрожүйелерінен алынған материалдық бірліктердің (сөздердің) есебінен немесе берілген тілдік супержүйенің ішінде меншікті ресурстардан неологизмдерді қалыптастыру арқылы жүзеге асады.

Әлемнің көптеген тілдерінде, әсіресе ағылшын тілінде байқалатын неологиялық бум қазіргі заманғы адам өміріндегі ғылыми-техникалық, экономикалық, саяси, экологиялық өзгерістерге тілдік супержүйелердің адекватты жауабы болып табылады. Әлеуметтік факторлардың әсерінен тілдер үнемі өзгеріп, өздігінен ұйымдасып отырады. Сөздік құрамының сандық жағынан көбеюінің нәтижесінде жаңа лексемалардың жасалу жолдары мен тәсілдері де жетілдіріліп, жаңа сөзжасам құралдарының саны артып келеді. Демек, сыртқы ортаның әсерінен лексикалық және сөзжасамдық макрожүйелер мен тұтастай алғанда тіл супержүйесінің ішінде өзін-өзі реттеу және өзін-өзі ұйымдастыру процесі жүзеге асады [10].

Тіл жүйесін ұйымдастыру принциптеріне, оның қызмет ету процесінде байқалатын тәртіп пен хаос құбылыстарына, детерминизм мен кездейсоқтыққа, тілдің өзін-өзі ұйымдастыруға және өзін-өзі реттеуге қабілетті жүйе ретіндегі даму және эволюция заңдылықтарына жаңаша көзқарас, тілдің супержүйесі мен оның құрамдас бөлігі болып табылатын эндожүйелердің архитектурасын (ұйымын) және автопозин (өзін-өзі жетілдіруін) жан-жақты және толық жаңғыртуға мүмкіндік береді. Тіл синергетикалық жүйенің классикалық мысалы болып табылады. Өзінің құрылымы бойынша ол иерархиялық ұйымдастырылған макро- және микро-жүйелерден тұратын супержүйе болып табылады, олардың әрқайсысы тұтастай тілдік супержүйе сияқты, ашықтықпен — субстанциямен, энергиямен алмасу қабілетімен сипатталады. Бұл алмасу бір ретті супержүйелер арасында (мысалы, әртүрлі тілдер арасында, нәтижесінде қарыз алу), бір тілдік супержүйенің ішіндегі макрожүйелер арасында (мысалы, функционалдық трансориентация құбылысы: лексемалардың аффиксализациясы, аффикстер, синтаксистік конструкциялардың лексикалануы), тіл микрожүйелері арасында (мысалы, лексемалардың функционалды транспозициясы — конверсия).

Тілдік құбылыстарды зерттеуде синергетикалық принциптерді қолдану тілдік жүйенің эволюциялық механизмін, оның құрамдас бөліктері жұмыс істеп тұрғанда және олар әрекет ету кезінде өзін динамикалық тепе-теңдік күйінде қалай сақтай алатынын түсінуге және түсіндіруге мүмкіндік берді. Синергетика бұрын «жүйелі емес», тіпті маргиналды деп саналған тілдік құбылыстардың өмір сүру заңдылығын түсіндіреді. Өзінің жаңашылдығына қарамастан синергетикалық лингвистика көптеген қолдаушылар мен ізбасарларға ие болды. Біздің көзқарасымыз бойынша, синергетика идеялары мен қағидаларын тілдік құбылыстарды зерттеуде қолданудың болашағы зор. Тілдің синергетикалық табиғатын түсіну оның жүйе ретінде ұйымдасу принциптерін нақтырақ көруге, оның дамуының әлеуетті көздерін анықтауға, тіл жүйесінің эволюциясындағы «жүйелі емес» өтпелі құбылыстардың ролін анықтауға, тілдік жүйенің дамуын қамтамасыз ететін механизмдерді ашуға мүмкіндік береді. Оның салыстырмалы тұрақтылығы мен тұрақты дамуы, тіл жүйесінің өзін-өзі ұйымдастыру процестеріне әлеуметтік факторлардың әсерін ғылыми түрде дәлелдейді. Синергетиканың күрделі жүйелердің өздігінен ұйымдастырылуы туралы ғылым ретінде пайда болуы және бекітілуімен әртүрлі сипаттағы динамикалық жүйелерді, соның ішінде тілді де зерттеудің әдістемелік принциптері түзетілуде. Тіл динамикалық күйде, өзгерістер мен дамудың ішкі және сыртқы факторларының әсеріне ұшырайды. Иерархиялық құрылымды және өзара байланысты жүйелер мен ішкі жүйелерден тұратын тілдік мегажүйе тек салыстырмалы түрде тұрақты, дәлірек айтқанда, біркелкі емес тұрақты, өйткені оның кейбір бөліктері белгілі бір сәтте тұрақсыз болуы мүмкін, ал басқалары салыстырмалы статикалық күйде болуы мүмкін. Осылайша, жүйенің бөліктері оларда болатын өзгерістер жылдамдығымен ерекшеленеді, бұл коэволюциялық процестердің ерекше рельефі.

Демек, тілді ашық, динамикалық, сызықты емес, тепе-тең емес мегажүйе ретінде анықтауға болады, ол көптеген күрделі ұйымдасқан бірлескен дамитын жүйелер мен ішкі жүйелерден тұрады, олардың тұрақтылығы мен функционалдығын сақтау үшін белгілі бір реттік параметрлермен басқарылады.

Қорытынды

Осылайша, синергетика философия ретінде қоғамдық құбылыстарды зерттеуде жаңа мүмкіндіктер ашты. Синергетикалық әдістеме гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қолданылады. Тілдік зерттеулерде синергетикалық идеяларды қолдану тілдік құбылыстар мен процестерге синергетикалық сипаттама беретін қолданбалы лингвистика ретінде анықталатын синергетикалық лингвистиканың (немесе лингвосинергетиканың) қалыптасуына ықпал етті.

Яғни, синергетиканың қарқынды дамуына байланысты ғылымда ауқымды революция болып жатыр. Лингвистикалық синергетика әлемді көрудің түбегейлі жаңа тәсілі болды, сонымен бірге біздің жылдық тарихы бар идеяларға қайтарды. Жаңа парадигма лингвистикалық процестер арасындағы еңсерілмейтін шекараларды жояды, тілдің өзін-өзі ұйымдастыру механизмдерін зерттейді. Лингвистикалық синергетика тіл жүйесі туралы қарапайым және ғылыми білімдердің үзінділерін біріктіріп қана қоймайды, тіпті белгілі фактілерді лингвистика саласындағы соңғы жетістіктермен, сондай-ақ ойлау мен дүниені қабылдаудың түбегейлі әртүрлі тәсілдерімен байланыстырады. Синергетика мен лингвистиканың ынтымақтастығы үлкен перспективаға ие, өйткені жаңа синергетикалық әдістеме бар болуы классикалық ғылыми парадигма аясында логикалық түсініктемесін таппаған көптеген тілдік құбылыстардың табиғаты мен мәнін анықтауда кең мүмкіндіктер ашады. Сонымен қатар жүйелік, тұрақты тілдік құбылыстарды синергетика тұрғысынан зерттеу олар туралы білімімізді айтарлықтай толықтырады. Синергетикалық парадигманың жаңалығы тілдік құбылыстарды инновациялық әдістерді пайдалана отырып зерттеуді перспективалы етеді. Нәтижесінде, синергетика Соссюр зерттеген структурализм, Хомский ашқан когнитивті лингвистика парадигмалары зерттемеген тілдік жүйедегі ерекше құбылыстарды байқауға мүмкіндік береді. Мақаладағы негізгі түйін, синергетика ғылымы өзге ғылымдардың әлі ашылмаған жаңа сипаттары мен қырларын, жүйелі емес құбылыстардың бірінің танытуға мүмкіндік бере алады. Филология үшін жаңа синергетикалық талдау принциптерін меңгеру эволюция теориясына белгілі бір толықтырулар енгізуге мүмкіндік беретін сөзсіз. Дегенмен, бүгінгі таңда посткеңестік кеңістіктегі тіл білімінде тіл жүйесін оның эволюциясы, тарихи дамуы процесінде зерттеуге синергетикалық талдау принциптерін қолданатын еңбектер іс жүзінде жоқ екенін айта кетуге болады.

Синергетикалық лингвистиканың қолданбалы тіл білімінің жаңа саласы ретінде қалыптасуы мен дамуы әртүрлі тілдік құбылыстарды синергетикалық философия және әдіснама тұрғысынан зерттеуге байланысты. Әрі қарайғы зерттеудің перспективасы өзін-өзі ұйымдастыру теориясының идеялары мен принциптерін жүзеге асыру арқылы қазіргі ағылшын тілінің сөзжасамдық құбылыстары мен процестерін талдауға арналған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Prigogine I. The Philosophy of Instability / I. Prigogine // Futures. — 1989. — Vol. 21. — P. 396–400.
- 2 Haken H. Synergetics in Cognition / H. Haken. — 1990. — Vol. 45. — P. 438. — Berlin, Springer-Verlag.
- 3 Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // СПб.: Алетейя, 2002. — С. 414.
- 4 Prigogine I. L'ordre par fluctuations et le système social / I. Prigogine // L'idée de regulation dan les sciences. Paris. — 1977. — Vol. 5. — С. 153-191.
- 5 Буданов В. Методология и принципы синергетики / В. Буданов // Философия образования. — 2006. — Т. 3. — С. 143–172.
- 6 Князева Е.Н. Саморефлективная синергетика / Е.Н. Князева // Вопросы философии. — 2001. — Т. 10. — С. 99–113.
- 7 Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В.В. Василькова // Синергетика и теория социальной самоорганизации. — СПб., 1999. — С. 480.
- 8 Буданов В. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В. Буданов. — М.: Изд-во «ЛКИ», 2009. — С. 240.
- 9 Селиванова О.О. Сучасна лінгвістика / О.О. Селиванова // Термінологічна енциклопедія Львівська. — 2006. — С. 718.
- 10 Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации // А.Д. Белова. — Киев: Киев. нац. ун-т им. Тараса Шевченко, 2006. — С. 480.

А.С. Серикова

Сущность и особенности лингвистической синергетики

В статье представлена информация о синергии, одной из бурно развивающихся парадигм в лингвистике. Цель представленной статьи — определить особенности реализации синергетических принципов в языкознании и описать синергетическое языкознание как раздел прикладной лингвистики. Для достижения поставленной цели были выполнены следующие задачи: обсуждено значение языковой синергии и определены особенности синергии как новой исследовательской парадигмы. Кроме того, описана интеграция синергии с другими науками, поскольку одной из основных функций синергии являются систематизация, интеграция и упорядочивание из хаоса. Еще один примечательный момент заключается в том, что синергия рассматривается как трансдисциплинарная область и предлагает новую перспективу исследования изучаемых объектов. Также особенность языковой синергии раскрывает ряд интересных особенностей языка и текста. Кроме того, открытие и описание законов эволюции сложных систем различных онтологий с синергией доказали универсальность происходящих в мире процессов. Возможность широкого использования обобщенных теоретических моделей как метода научного исследования способствовала «росту» синергии в новую научную парадигму. В результате синергетика позволяет наблюдать особые явления в языковой системе, которые не были изучены структурализмом, изученным Соссюром, и парадигмами когнитивной лингвистики, открытыми Хомским.

Ключевые слова: синергия, лингвистическая синергия, парадигма, самоорганизация, саморегуляция, лингвистика, экстраполяция, система.

A.S. Serikova

Essence and features of linguistic synergetics

This article provides information about synergy, one of the rapidly developing paradigms in linguistics. The purpose of the presented article is to determine the features of the implementation of synergetic principles in linguistics and to describe synergetic linguistics as a branch of applied linguistics. To achieve this goal, the following tasks were performed: the importance of linguistic synergy was discussed and the features of synergy as a new research paradigm were identified. In addition, the integration of synergy with other sciences is described, since one of the main functions of synergy is systematization, integration and ordering out of chaos. Another noteworthy point is that synergy is seen as a transdisciplinary field, and synergy offers a new perspective on the study of the objects under study. Also, the feature of linguistic synergy reveals a number of interesting features of the language and text. In addition, the discovery and description of the laws of evolution of complex systems of various ontologies with synergy proved the universality of the processes taking place in the world. The possibility of widespread use of generalized theoretical models as a method of scientific research contributed to the “growth” of synergy into a new scientific paradigm. As a result, synergetics makes it possible to observe special phenomena in the language system, which were not studied by the structuralism studied by Saussure and the paradigms of cognitive linguistics discovered by Chomsky.

Keywords: synergy, linguistic synergy, paradigm, self-organization, self-regulation, linguistics, extrapolation, system.

References

- 1 Prigogine, I. (1989). The Philosophy of Instability. *Futures*, 21, 396–400.
- 2 Haken, H. (1990). *Synergetics in Cognition. (Springer Series in Synergetics)*. Berlin: Springer-Verlag, 45, 438.
- 3 Knyazeva, E.N., & Kurdyumov, S.P. (2002). *Osnovaniia sinergetiki. Rezhimy s obostreniem, samoorganizatsiia, tempomiry [Fundamentals of synergy. Blow-up regimes, self-organization, tempo-worlds]*. Saint Petersburg: Aleteiia [in Russian].
- 4 Prigogine, I. (1977). L'ordre par fluctuations et le systeme social. *L'idée de regulation dan les sciences*, 5, 153-191. Paris [in French].
- 5 Budanov, V. (2006). Metodologiya i printsipy sinergetiki [Methodology and principles of synergetics]. *Filosofiya obrazovaniia — Philosophy of Education*, 3, 143–172 [in Russian].
- 6 Knyazeva, E.N. (2001). Samoreflektivnaia sinergetika [Self-reflective synergetics]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 10, 99–113 [in Russian].
- 7 Vasilkova, V.V (1999). Poriadok i khaos v razvitiu sotsialnykh sistem [Order and chaos in the development of social systems]. *Sinergetika i teoriia sotsialnoi samoorganizatsii — Synergetics and theory of social self-organization*. Saint Petersburg [in Russian].

- 8 Budanov, V. (2009). *Metodologiya sinergetiki v postklassicheskoi nauke i v obrazovanii* [Methodology of synergetics in post-non-classical science and education]. Moscow: Izdatelstvo «LKI» [in Russian].
- 9 Selivanova, O.O. (2006). Suchasna lingvistika [Modern Linguistics]. *Terminologichna enciklopediya Poltova — Poltov's Terminological Encyclopedia* [in Ukrainian].
- 10 Belova, A.D. (2006). *Lingvisticheskie aspekty argumentatsii* [Linguistic aspects of argumentation]. Kiev: Kievskii natsionalnyi universitet imeni Tarasa Shevchenko [in Russian].

Букетов Университеті